

Enderun-u Hümayûn Muallimlerinden Kolcalı Abdülaziz Bey'in Gözüyle Çin'deki Müslümanlar ve Türkler

Zeynel Özlü¹

Mustafa Murat Çay²

Özet

Kolcalı Abdülaziz Bey, günümüzde Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nin kuzeyinde İli Kazak Özerk İli toprakları içinde yer alan Gulca'da 1863 yılında dünyaya gelmiştir. Bazı araştırmalar onun muhtemelen 1900 yılında İstanbul'a yerleşmiş olduğunu belirtmektedir. Abdülaziz Bey, burada *İkdam* ve *Metin* gazetelerinde yazarlık yapmış, Enderun'da Arapça muallimliği ve idarecilik görevlerinde bulunmuştur. Esasen kendisi gibi Türkistanlı münevverlerin/aydınların İstanbul'a getirtilmesi veya Çin toprakları başta olmak üzere Türkistan'a gösterilen alâka, çalışmamızda da yer verdiğimiz haliyle Sultan II. Abdülhamid devrinde izlenen İslâmcı ve bir yönüyle de Türkçü siyasetin gereği olmuştur.

İlim dünyasına son derece önemli eserlerle katkılarda bulunmuş olan Abdülaziz Bey'in özellikle *Bir Çin Âlimi Nazarında İstikbâl-i Şark'ın Yeni Güneşi Gazi Mustafa Kemal Hazretleri- Umum Türklerin ve Bütün İnsaniyetin İttihadı* isimli eseri, Türkiye'de oldukça ses getirmiştir. Bununla birlikte onun asıl ünü, Çin ile olan ilişkilerde etkin olmasından ve İslâmiyet'in Çin topraklarındaki durumuna dair yazılar kaleme almasından kaynaklanmıştır. Bu bağlamda *Çin'de Din-i Mübîn-i İslâm ve Çin Müslümanları* adlı eseri, dönem itibarıyla Çin hakkında vermiş olduğu bilgiler ve yapmış olduğu rasyonel tenkitler bakımından son derece önem arz etmektedir.

Maarif Nezaret-i Celîlesi'nin 22 Nisan 1319 tarihli ve 109 numaralı ruhsatı ile basılmış olan eseri, 9 bölümden oluşmaktadır. Müellif, dönem itibarıyla İslâmiyet'in Çin topraklarındaki durumu hakkında pek çok eserin varlığına dikkat çekerken ayrıca bu konu ile ilgili olarak Avrupa'da çıkan eksik ve yanlış haberlerden dolayı gerçekleri ortaya koymak amacıyla bu eseri yazmış

1 **Prof. Dr.**, Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Gaziantep/ zeynelozlu@hotmail.com. zozlu@gantep.edu.tr. Orcid: 0000-0003-2499-4815

2 **Dr. Öğrt. Üyesi**, Gaziantep Üniversitesi Nizip Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi/ mmuratcay1903@yandex.com. mmuratcay@gantep.edu.tr Orcid: 0000-0001-9896-7807

olduğunu belirtmiştir. Abdülaziz Bey, Çin hükümeti tarafından İslâmiyet'e ve Müslümanlara gösterilen hürmet ve teveccühün ana sebeplerini tahlil etmiş, bu topraklarda yaşamını sürdüren Türk-Müslüman kavimlerin genel durumu hakkında bilgiler sunmuş ve en önemlisi de bölgedeki Müslümanların ilmi, siyasî ve içtimâî sahalarda gelişmelerini sağlayacak reform/ıslah hareketlerinin ana prensiplerini ortaya koymuştur. Abdülaziz Bey'in bu çalışmasını, İslâmcılık ve Türkçülük siyaseti ekseninde hem Osmanlı toplumunu hem de Osmanlı devlet erkanını Çin'de yaşayan Müslümanların durumlarıyla ilgili bilgilendirmek amacıyla meydana getirilmiş bir eser olarak değerlendirmek mümkündür.

Bu çalışmada dönem itibariyle özelde Çin, genelde ise anayurt Türkistan Türklerinin durumları, bir Türkistanlı münevverin perspektifinden yola çıkılarak mevcut veriler ışığında analiz edilmiştir.

Giriş

1863 yılında Gulca'da (Kolca) doğan Abdülaziz Bey, 1900'lü yılların başında İstanbul'a yerleşmiş, *İkdam* ve *Metin* gazetelerinde yazarlık, Enderun'da Arapça öğretmenliği ve idarecilik yapmıştır. Ayrıca Türkiye-Çin ilişkilerinde etkin bir isim olduğu bilinmekle beraber özellikle İslâm'ın Çin'deki tarihine dair yazılar kaleme almıştır.³

Kolcalı Abdülaziz Bey⁴, bu çalışmanın merkezinde yer alan *Çin'de Din-i Mübîn-i İslâm ve Çin Müslümanları* isimli eserinin takdiminde; "İfade-i Me-ram" başlığı altında bir girizgâh yapmış ve Çin'de İslâmiyet konusunun ana çerçevesini belirleyerek tespit ettiği bulguları okuyucularına nakletmiştir.

Müellif, ilk olarak İslâmiyet'in Çin'de hızlı bir şekilde yayılmasının Avrupalıların dikkatini çektiğini vurgulamış ve bu bağlamda Çin Müslümanlarının Avrupa basınında sıkça konu edilmiş olduğunu ifade etmiştir. Ancak müellifin rahatsızlık duyduğu başlıca konu, Avrupa'da bazı yayın organlarında Çin Müslümanları hakkında doğru bilgiler yer almış olmasına rağmen genel itibariyle yanlış, yanlı ve hakikatlerden uzak bilgilerin verildiği yönündedir.

Müellif, duyduğu rahatsızlıktan dolayı hakikatleri açıklamak adına ve Avrupa basınında yalan-yanlış serdedilen bilgileri tekzip etmek amacıyla *İk-*

3 Tarık Zafer Tunaya, "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet'in Siyasî Tefekküründe İslâmcılık Cereyanı", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XIX/3-4, (1954) s. 665-668'den alıntı; Kolcalı Abdülaziz, "Kur'an-ı Kerim ve Kânûn-ı Esâsî", (yay. haz. Abdullah Taha İmamoğlu), *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları/Journal of Turkish Legal History*, S. 9, 2010 Bahar, s. 133.

4 Abdülaziz Bey, eserlerinde "Abdülaziz El-Sîni" ismini kullanmıştır.

dam gazetesinde bir yazı dizisi kaleme almış olduğunu belirtmiştir.⁵ Bununla birlikte etrafındaki bazı şahısların, Çin'in dönem itibariyle mevcut durumu hakkında doğru bilgileri içeren bu makaleleri bir kitap halinde neşretmesine yönelik telkinlerine icabet etmek ve özellikle de "İslâmiyet ve Osmanlı'nın terakkisinin en büyük hamisi ve teşvik edeni" olarak kabul ettiği Sultan Abdülhamid Han'ın hilafeti altında söz konusu makaleleri, gerekli gördüğü birtakım ilavelerle tanzim etmek suretiyle neşretmeye karar vermiş olduğunu vurgulamıştır.⁶

Abdülaziz Bey, çalışmalarının her şeyden önce Sultan Abdülhamid Han'ın ilgisini çekeceğinden emindir. Zira Sultan Abdülhamid'in hilafet makamı ve gücünü her yönüyle değerlendirme siyaseti, bugün dahi çoğu tarihçi ve araştırmacıların dikkatlerini çekmektedir ve bu konuda çok ciddi analizler yapılmaktadır. Sultan Abdülhamid'in dönem itibariyle dahilde ve hariçte karşılaştığı problemlere karşı aldığı birtakım tedbirlerin, uzun vadede düşünülen bir siyasetin gereği olduğu malumdur. Haddizatında Sultan Abdülhamid, imparatorluk sınırları dışında kalan bütün Müslümanların hamiliğini elinde bulundurmak istemiş ve bu yönde uyguladığı yöntemler kolektif olarak "Pan-İslâmizm" adı altında ele alınmıştır.

Cezmi Eraslan'a göre Sultan II. Abdülhamid, halifelik unvanı dolayısıyla bir sözünün bütün dünya Müslümanlarını harekete geçireceğini iddia edebilmiştir. Sultan II. Abdülhamid, "*Halife unvanı dolayısıyla Müslüman sömürgeleleri elinde bulunduran İngiltere, Fransa, Rusya ve Hollanda karşısında kuvvetli durumdayız*" derken dahi kendisi, halife olarak ilan edeceği bir mukaddes cihat hareketinin Hristiyan sömürgecilere ifade ettiği tehdidin bilincinde olmuştur. Ancak bununla beraber Sultan, halife de olsa yapabileceklerinin sınırlı olduğunun bilinciyle bu gücü, hiçbir zaman aktif, saldırgan bir unsur olarak kullanmamış aksine sadece bir potansiyel güç olarak muhafaza etmek suretiyle tehdit unsuru olarak değerlendirmiştir.⁷

Sultan Abdülhamid'in Pan-İslâmizm mesaisinde dikkat çeken noktalardan birisi de özellikle tarikat şeyhlerinden faydalanma yoluna gitmesidir. İhsan Süreyya Sırma'nın ve bu minvalde düşünen araştırmacıların genel kanaati budur. Sırma'ya göre kendilerinden istifade edilmek istenen şeyhler, çeşitli

5 Kolcalı Abdülaziz, *Çin'de Din-i Mübin-i İslâm ve Çin Müslümanları*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1321, s. 2-3.

6 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 3.

7 Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti ve Eğitime Etkileri", *II. Abdülhamid ve Dönemi*, haz. Coşkun Yılmaz, İlim Kültür ve Sanat Vakfı Tarih Enstitüsü, Sempozyum Bildirileri 2 Mayıs 1992, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, s. 35-36.

tarikatlara mensup olup Suriyeli Ebu'l Huda⁸, Şeyh Rahmetullah, Seyyid Hüseyin el-Cisr ve Muhammed Zafir bunların önde gelenleridir.⁹ Bu şeyhler sayesinde hilafet kurumu milletler arası bir hüviyet kazanmıştır.¹⁰

Sultan Abdülhamid, bu misyondaki dönemin kanaat önderlerini Afrika'ya, Hindistan'a hatta Çin'e kadar göndermiş, kendi adına hutbe okutmak suretiyle de Çin Müslümanları ile özel ve hassas bir münasebet tesis etmiştir. Daha önceleri çeşitli vesilelerle hac ibadeti için Arabistan'a giderken İstanbul'a uğrayan Çinli hacılara özel muamelede bulunulmuş, fakirlerin ihtiyaçları karşılanmış ise de dinî avantajı kullanarak doğrudan Çin Müslümanları ile bağlantı kurulması 1901 yılına kadar gerçekleşmemiştir.¹¹ Sultan Abdülhamid, peyderpey görevlendirmiş olduğu heyetlerle de Asya'nın bir ucundaki bu geniş topraklarda halifelik algısını canlı tutmaya çalışmıştır. Mezkûr heyetlerin en önemlisi olarak da Enver Paşa başkanlığında 1901 yılında gönderilen heyet kabul edilmektedir.¹² Burada bir isim benzerliği söz konusudur ki İttihatçı Enver Paşa ile karıştırılmamalıdır. Heyetteki Enver Paşa, Polonya asıllı bir bürokrattır. Beraberinde hanımı, bir yüzbaşı, iki kâtip, iki molla, iki asker ve birkaç hizmetçi olduğu halde oradaki Müslüman Çinlilerle temas kurmuş ve durumlarını inceledikten sonra tekrar Türkiye'ye dönmüştür.¹³

Sultan Abdülhamid, sadece Çin'e değil Japonya'ya kadar heyetler göndererek buradaki İngiliz propagandasını tesirsiz hale getirmeye gayret etmiştir. 1889 yılında Japonya'ya Ertuğrul Firkateyni gönderilerek Japonlarla yakın

8 Şeyh Ebu'l Huda, aynı zamanda Hindistan Müslümanları tarafından da çokça tanınan ve kendisine saygı duyulan isimlerin arasında yer almıştır (Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri*, 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1994, s. 135).

9 İhsan Süreyya Sırma, "2. Abdülhamid'in Çin Müslümanlarını Sünnî Mezhebine Bağlama Gayretlerine Dair Bir Belge", *Tarih Dergisi* 0 (32), (Haziran 2011), s. 559. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/9604/119894>)

10 İsmail Çolak, *Son İmparator Abdülhamid Han'ın Gizemli Dünyası*, Nesil Yay., İstanbul 2009, s. 60.

11 Cezmi Eraslan, *Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid*, Nesil Yay., İstanbul 1996, s. 132. Ancak 1873 yılı Haziran ayında meydana gelmiş olan bir hadiseyi de burada hatırlatmak gerekmektedir. Söz konusu dönemde Doğu Türkistan'ı Çin istilasından kurtarmak için mücadeleye girişmiş olan Seyyid Yakup Han, yeğeni olan Hoca Töre'yi İstanbul'a elçi olarak göndermiştir. Hoca Töre'nin getirdiği mektupta belirtilen hususlarla birlikte sözlü olarak ülkesinin içinde bulunduğu kötü durumu anlatması ve askerî yardım talebinde bulunması üzerine Sultan Abdülaziz'in talimatıyla derhal yardım hazırlanmıştır. Yardım olarak bütün alet ve edevatıyla birlikte 6 adet Krupp topu, 1.000 adedi kullanılmış, 1.000 adedi ise yeni olmak üzere toplamda 2.000 tüfek ile kapsül ve barut imaline mahsus tezgâh ve benzeri aletler verilmiştir (Mustafa Armağan, *Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı*, Ufuk Kitap, İstanbul 2006, s. 149).

12 Bu konuda ayrıntılı bilgiye erişmek isteyenler Sırma'nın Fransız Hariciye Arşivleri'nde elde ettiği belgeye müracaat edebilir. (Sırma, *agm.*, s. 560).

13 Çolak, *age.*, s. 60.

münasebet kurulmaya çalışılmıştır.¹⁴ Her ne kadar 16 Eylül 1890 tarihi elim bir kazayı hatırlatsa da Ertuğrul'un, görevini hakkıyla yerine getirdiği tarihçiler tarafından belirtilmektedir. Haddizatında ziyaret esnasında Japon İmparatoru, Sultan Abdülhamid'in hediyelerine aynı kıymette hediyelerle karşılık vermiş, veda esnasında Osman Paşa'ya karşı çok samimi davranarak iki hükümetin takip edeceği siyaset hakkında bazı mahrem şeyler söylemiştir.¹⁵ Osman Paşa'nın bunları şifahen Sultan'a arz edeceğinden hareketle Sultan'ın siyasetinin ne kadar hassas unsurlar barındırdığını söylemek mümkündür.

Çin Hükümeti ve Din-i Mübîn-i İslâm

Abdülaziz Bey'e göre dönem itibarıyla Çin Hükümeti, İslâm dinine hürmetkar bir devlettir. Çin'in, İslâmiyet'e olan bu olumlu yaklaşımının sebepleri, Çin topraklarında İslâm'ın durumu hakkında izahatta bulunanların vermiş olduğu bilgiler çerçevesinde üç ihtimale dayanmaktadır.¹⁶ Bu ihtimâller şunlardır:

Birinci İhtimâl: İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (SAV)'in Mekke'den Medine'ye hicreti sonrasında farklı yerlere giden Ashab-ı Kiram'dan Vahab İbn Raşe¹⁷ Çin'e ulaşmış ve bölgenin lisanını ve âdetlerini öğrendikten sonra

- 14 Mehmet Aydın, *İkinci Abdülhamid Han'ın Liderlik Sırları- Yöneticiler İçin Yeni Bir Bakış*, İzci Yay., İstanbul 1999, s. 100.
- 15 Ziya Şakir, *Sultan Abdülhamid ve Mikado*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1994, s. 44.
- 16 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 4.
- 17 Bu konuyla ilgili yapılmış birçok araştırmada, bu sahabe'nin ismi Vehb b. Ebî Kebşa veya Kebşe olarak verilmiştir.

(<https://www.ortadogugazetesi.com/hzpeygamberin-cine-gonderdigi-elcisi-makale,10078.html>, son erişim tarihi: 07.09.2021). Ebî Kebşa, Hz. Muhammed (SAV) tarafından davet mektubunu Çin'e götürmekle görevlendirilmiş ve bu uzak bilinmez topraklara gitme konusunda tereddüt göstermeden Medine'den ayrılmıştır. On iki ay gibi son derece uzun ve meşakkatli bir yolculuktan sonra Çin'e ulaşmayı başaran Ebî Kebşa, kısa zaman içerisinde Çinliler tarafından tevccühle karşılanmış ve İslâmiyet hızlı bir şekilde Çinliler arasında yayılmıştır. Ebî Kebşa, bölge halkı tarafından kendisinin Çin'de kalması için ısrar edilmesi üzerine Peygamberinden izin alması gerektiğini belirtmiş ve tekrar yola çıkarak yine on iki ay sonra Medine'ye gelmiştir. Ancak Hz. Muhammed (SAV)'in vefat ettiğini öğrenmiş ve bunun üzerine Hz. Ebubekir'den müsaade alarak tekrar Çin'e dönmüştür. Ebî Kebşa, Çin'de tebliğ vazifesine devam etmiş ve ilk camiye inşa etmiştir. Burada bir aile tesis eden Ebî Kebşa Kanton eyaletinde vefat etmiştir. Çin'e gelen ilk sahabe olarak tarihe kaydedilen Ebî Kebşa'nın kabri, günümüzde Çin'in en büyük şehirlerinden biri olan Guangzhou'dadır (<https://www.ilimvedenediyet.com/cine-giden-sahabe-vehb-bin-kebse.html>, son erişim tarihi: 07.09.2021). Çin'de İslâmiyet'in hızla yayılması Ebî Kebşa'nın başlattığı bu tebliğ sayesinde olmuştur. Ebî Kebşa'nın tebliğ programı çerçevesinde daha sonraları pek çok sayıda Çinli, İslâmiyet'i kabul etmiştir. Süreci içerisinde Çin ordusunda Müslüman Alaylarının da kurulmuş olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Çin istatistiklerine göre, 1900'lerde Çin'deki Müslüman sayısı 70 milyona ulaşmıştır. Bu 70 milyon, "Sultan Abdülhamid Han Hazretleri" adına okunan Cuma hutbelerine muhatap olmuştur. 1908 yılında ise Pekin'de "Hamidiye Medresesi" adıyla bir üniversite tesis edilmiştir. Günümüzde dahi bu üniversiteden arta kalan bir bölümde İslâmî eğitim yapılmaktadır. (<https://m.turkiyegazetesi.com.tr/ramazan-etkinlikler/281887.aspx>, son erişim tarihi: 07.09.2021. Darü'l Ulumi'l Hamidiye ismiyle açılan bu medresenin açılışına dair Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 5 Mart 1908 tarihli nüshasında "Pekin'den Mektup" başlıklı bir yazıda konu hakkında detaylı

derhal İslâmiyet'i tebliğe başlayarak çok sayıda kişiyi ikna etmiş hatta meşhur imparator "Tancu"¹⁸ ile görüşme fırsatı bulmuş, bu görüşme neticesinde de imparatorun iltifatına mazhar olarak İslâmiyet'i tebliğ etme konusunda onun bizzat müsaadesini ve himayesini kazanmayı başarmıştır.¹⁹

İkinci İhtimâl: Emeviler devrinde toplumun ileri gelenlerinden bazıları Çin Türkistanı'na hicret etmişler ve burada yerleşmek suretiyle tebliğe başlamışlardır. Tebliğ vazifeleri sırasında da Çin hükümetinin himayesini görmüşlerdir.

Üçüncü İhtimâl: Hicrî 138 (M. 755/756) yılında Çin'in bütün beldelelerini etkisi altına alan iç meselenin çözümünde zorlanan Çin İmparatoru, Bağdat'a bir heyet göndererek Ebu Cafer El-Mansur El Abbasî'nin yardımını talep etmiştir.²⁰ Bunun üzerine halife, Bağdat askerlerinden meydana gelen

---

bilgi verilmiştir (Barış Adıbelli, *Doğu Türkistan*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 74). Cezmi Eraslan'a göre medresenin açılmasının İngiliz ve Fransız makamlarını huzursuz etmiş olması, amacı hilafetin nüfuzunu sömürgeci güçlere göstermek olan bu çalışmanın başarılı olduğuna işaret etmektedir (Eraslan, *age.*, s. 136).

1908 ve 1909 yıllarında 1908 ve 1909 yıllarında Çin'i gezen büyük Türk seyyahı Abdürreşit İbrahim, Çin'de 80 milyon, Mançurya'da 6 milyon Müslümanın olduğunu kaydetmiştir. Ahmet Kemal İlkul da dönem itibarıyla Çin'deki Müslümanların sayısını 80 milyon olarak vermiştir (Ahmet Kemal İlkul, *Çin-Türkistan Hatıraları- Şanghay Hatıraları*, (Arap alfabesinden aktaran: Yusuf Gedikli), Örtiken Neşriyat, İstanbul 1997, s. 47). Çin'deki Müslüman nüfus hakkında günümüzde dahi kesin bir rakamın verilemeyeceği açıktır. Bu konuda Çin'in malum politikalarının etkisi büyüktür. Bir süre, Çin Halk Cumhuriyeti Ekonomi ve Ticaret Müsteşarlığı görevinde bulunmuş olan ekonomist Mohammed Niyazi Mahmutoğlu, Doğu Türkistan'da yıllar itibarıyla nüfus artış hızının Çin Halk Cumhuriyeti tarafından gizli tutulmakta olduğunu ve gerçekçi bir şekilde ilan edilmediğini belirtmiştir. Bunun yanı sıra bir aileye en fazla 2 çocuk yapma izni verilmiştir. Bu durum, Çin politikalarının orada yaşayan Müslüman halkın nüfus artışını en aza indirmeye çalıştığını bir göstergesidir (Mohammed Niyazi Mahmutoğlu, *Çin İşgalindeki Ülke Doğu Türkistan*, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yayın Dairesi Başkanlığı Matbaası, Ankara 1994, s. 16). Yakın dönemde Türkistan ile ilgili yapılan çalışmalarda, Müslümanların nüfuslarıyla ilgili verilen rakamların en yakın tahmin olarak değerlendirilmesi gereği ifade edilmiştir (Gülsine Uzun, "Doğu Türkistan Kırgız Türkleri", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/7 Fall 2008, s. 632).

18 Araştırmalarda "Tang Hanedanlığı" hükümdarı olarak geçmektedir (<https://www.ilmvemedeniyet.com/cine-giden-sahabe-vehb-bin-kebse.html>, son erişim tarihi: 07.09.2021). Müslümanların ilk olarak 628 yılında Tang Hanedanı zamanında Çin'e geldiği bilinmektedir. Tang Hanedanı Vakayinameleri'ndeki kayıtlara göre 651 yılında bir Arap heyeti, İmparator Kas Tsung'a resmî bir ziyarette bulunmuştur. Bu heyetten önce de bir ziyaretin olduğu bilinmektedir (İsmail Cengiz- Hızır Bek Gayretullah, *Çin'de İslâmiyet ve Türkler*, Kent Basımevi, İstanbul 1983, s. 18).

19 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 4.

20 Çin İmparatorluğu, batı yönündeki en uç noktasına 7. Yüzyıl sonlarında Tang İmparatoru Gaozong döneminde ulaşmıştır. İmparatorun hakimiyet altına aldığı bölgeler ise Pamirler'den ileriye Soghdiana ile Tukharistan'a ve günümüzde İran sınırlarına kadar ulaşabilmiştir. Bu geniş topraklara yayılan hakimiyeti uzun süre korumak zor olmakla beraber Çin karşısında Batı'da 751 yılında vuku bulan Talas Savaşı ile gerçekleşen Müslüman Arap zaferiyle simgelenmiş olan İslâm gücü ile Tibetlilerin ve güneybatıdaki Nanzhao Krallığı'nın güçlerinin artması, özellikle kaynaklar konusunda 755 yılındaki An Lushan Ayaklanması'nın da neden olduğu içerideki zayıflamadan sonra karşı konulamaz sınırlamalar getirmiştir (Caroline Blunden- Mark Elvin,

5.000 kişilik bir kuvveti, teçhizatlarıyla beraber heyetle birlikte Çin'e göndermiştir.²¹ Ancak araştırmalarda, söz konusu kuvvetlerin sayılarında farklılıklar vardır. Bir rivayete göre 4.000, diğer bir rivayete göre de 10.000 rakamları verilmiştir. Ayrıca Zekeriya Kitapçı'nın tespitine göre her ne kadar kaynaklarda bu orduya kimin komuta ettiği belirtilmemekte ise de iki yıl süren isyanın bastırılmasında bu Müslüman kuvvetlerin çok büyük rolü olmuştur.²²

İmparatorun yardımına gönderilen Müslüman kuvvetler, kısa zaman zarfında isyanı bastırması ve isyancılar tarafından ele geçirilen toprakları imparatora iade etmeyi başarmışlardır. Bu sayede imparatorun teveccühünü kazanan Müslümanlar, Çin topraklarında İslâmiyet'i yayma konusunda imparatorun izni ile birlikte ahalinin kendilerine hürmette bulunmalarını emreden bir menşurun (fermanın) yayınlanmasını sağlayarak Bağdat'a geri dönmüşlerdir. Bazı araştırmalarda söz konusu yardım kuvveti içerisinde yer alan askerlerden bir kısmının ülkelerine geri dönmeyerek imparatorluğun merkezi olan Chang An kenti veya etrafında kalmak suretiyle Çin'de ilk Müslüman yerleşmesini tesis ettikleri ifade edilmiştir.²³ Yerleşilen diğer şehirler arasında Lo-yangu ve Sianfu gibi şehirler de yer almıştır.²⁴

Harun Reşid döneminde ise Çin imparatoruna (Fağfur)²⁵ gönderilen bir heyet de imparator tarafından teveccühle karşılanmış ve heyettekilere fevkalade ihtiram gösterilmiştir. Kurulan bu münasebetler vasıtasıyla Çinlilerin İslâmiyet'e rağbet ve hürmetleri de gün geçtikçe artış göstermiştir.²⁶ Özel-

---

Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi - Çin, çev. Selçuk Esenbel- Levent Köker, VII. Cilt, İletişim Yay., İstanbul 1989, s. 92). Bu sebeple söz konusu ayaklanmanın bastırılması imparatorluk için hayati bir mesele olmuştur. Burada Wolfram Eberhard'ın ayaklanmayla ilgili tespitini aynen nakletmek faydalı olacaktır: “*Bu isyanda enteresan ve mühim olan iki şey vardır: 1) An Lushan bir Tu-tu, bir başkumandan idi. Bu isyan göstermiştir ki, ona büyük salâhiyetler veren mevki, dışardan gelen düşmanlara karşı yürüme zorunda kalındığı zaman faydalı idi fakat dışardan düşman gelmediği yahut gelenler ehemmiyetsiz ve hükümet zayıf bulunduğu zaman tehlikeli idi. An Lushan'ın isyanı, Sonraki Tang devrinde buna benzeyen ve bu neviden olan isyanların birincisidir. Doğru gentry, hükümete karşı An Lushan'a yardım etmeğe hazardı çünkü merkezi Doğuda olan bir devletten istifade etmeyi düşünmüyorlardı. 2) Bütün bu olaylar, bu sıralarda yabancıların Çin'de ne kadar büyük bir rol oynadıklarını gösteriyor. Yabancı olanlar yalnız An Lushan ile Shih Sib-ming değildi aynı zamanda onlara karşı savaşan generallerin çoğu da yabancı idi. Fakat bunlarda millî histen eser bile yoktu. Onlar, asıllarını tamamıyla unutarak kendilerini Çinli sayıyorlardı. Yardıma çağırıldıkları Uygurlar, Türklere karşı savaşıyorlardı çünkü bu Türkler onlar için Türk değil, Çinli idi. Bugünkü millî his telâkilerini o zamanki durumlarla karıştırmamalıdır*” (Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 213).

21 Kolcalı Abdülaziz, *age*, s. 5.

22 Zekeriya Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet*, Yedikubbe Yay., Konya 2004, s. 66.

23 Cengiz- Gayretullah, *age*, s. 19.

24 Kitapçı, *age*, s. 66.

25 Fağfur kelimesi Arapça kökenli olup Eski Türkçe'de de “Çin İmparatoru” ya da “Çin Ülkesi” anlamlarında kullanılmıştır (<https://www.kamusiturki.com>, son erişim tarihi: 14.03.2022).

26 Kolcalı Abdülaziz, *age*, s. 6.

likle 9. Yüzyılın başlarından itibaren Batı Türkistan yolu ile Doğu Türkistan istikametinde İslâm'ın ilerleyişi hız kazanmıştır. Hanlar, Buda veya Kam dinlerine sadık kalmakla beraber, halkın İslâm'ı kabul etmesine engel olmamışlardır. Bu suretle kısa bir zaman içerisinde İslâmiyet, Buda ve Kam dinlerinin yerini alınca ülkenin batı ve kuzey kesimlerinde yepyeni bir kültür inkılabı başlamıştır.²⁷

Abdülaziz Bey'e göre, Çin hükümetinin İslâmiyet'e göstermiş olduğu hürmet ve teveccühün sebepleri arasında zikredilen yukarıdaki ihtimâllerden ilk ikisi her ne kadar zayıf değillerse de üçüncüsü hakikate ziyadesiyle muvafıktır.²⁸ Bununla birlikte takriben Hicri 136 (M. 753/754) senesinde meşhur Mançur şehirlerinden birisi olan Gulca'nın yaklaşık 40 kilometre kuzeyinde bulunan "Suveydun" Kalesi'nin²⁹ tahrip olan surlarından bir kısmı tamir edilirken gömülü bir küp içinde gümüş, bakır, altın gibi muhtelif cinsteki Abbasî sikkelerinin bulunmuş olması, yukarıda zikredilen ihtimâllerden üçüncüsünü daha da kuvvetlendirmektedir. Çin hükümeti, bulunan bu sikkelerin değerini tam olarak idrak edemediği için gümüş karşılığında bir bedel ile ahaliye dağıtmıştır. Bu sikkelerden bir kısmına ulaşmayı başaran Abdülaziz Bey, sikkeler hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.³⁰ Muharririn verdiği bilgilere göre bu sikkelerin bir kısmı gümüş olup 50'lik kalınlığında ve Mecidiye çeyreğinden biraz büyükçedir. Sikkelerin zahirine kûfi hat ile "Muhammed Resulullah", etrafına; "Hüvellezi Ersele (İlh...)", veçhine; "Lailahe İllallah Vahdehüla Şerikeleh" ifadesiyle etrafına hicretin 161 senesini gösteren tarih yazılmıştır. Bu tarih, Abbasilerden Muhammed'ül Mehdi İbn Ebu Cafer El Mansur'un devrine tevafuk etmektedir. El- Mehdi, halife olduktan sonra babasının tavsiyeleri çerçevesinde etrafında Müslüman Türklerin sayılarını arttırmış ve onlara devlet işlerinde önemli görevler vermiştir. Bununla birlikte Doğu Türkleri ile özel münasebetler tesis etmeye çalışmış, Türk beylerine birçok elçi göndermiş, onların İslâm dinini kabul etmelerini istemiştir.³¹

Abdülaziz Bey, yukarıda dile getirilen sikkelerin son derece önemli ve sağlam birer delil niteliğinde olduğunu vurgulamıştır. Bu delillerden yola çıkıldığında Çin imparatorluğunun İslâmiyet'e olan hürmetinin, en başta Abbasilerin Çin'e yönelik giriştikleri faaliyetlerinin bir neticesi olduğu çıkarımı yapılabilir. Ancak Abdülaziz Bey, Asr-ı Saadet'te ve Emeviler devrinde Çin'e ulaşabilen sahabelerin buradaki faaliyetlerine dair tarihî bir esere rastlanıla-

27 Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan*, Güven Basımevi, İstanbul 1952, s. 11-12.

28 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 6.

29 Cengiz- Gayretullah, *Çin'de İslâmiyet ve Türkler* isimli eserinin 19. sayfasında bu kalenin ismi hatalı olarak "Saydam Kalesi" şeklinde verilmiştir (Cengiz- Gayretullah, *age.*, s. 19).

30 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 6-7.

31 Kitapçı, *age.*, s. 68.

madığını da ifadelerine eklemiştir. Anlaşılan odur ki Abbasilerden itibaren Çin topraklarının hemen her tarafında Müslümanlar, dinî işlerini icra etme hususunda gayet serbest hareket etmişlerdir.³² Abdülaziz Bey, bu konudaki sözlerini delile dayandırmak amacıyla Pekin’de bulunan 17 büyük caminin varlığına da dikkat çekmiştir.

Abdülaziz Bey, yukarıda verdiği genel tarihî bilgilerden sonra kendi ifadesiyle “İslâm güneşinin hidayet ışıklarıyla feyiz bulan”³³ Çinlilerin durumlarını yaşadığı dönem itibariyle ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Bu bağlamda öncelikle Maverâünnehir İslâmları arasında saydığı Tunganlar/Dunganlar hakkında tespitlerini takdim etmiştir.

Tunganlar veya Dunganlar

Abdülaziz Bey, dönem itibariyle Dunganların nüfusunu 30 milyonun üzerinde göstermiş ve bunun abartılı bir sayı olmadığını verdiği bilgilere dayandırarak ifade etmiştir. Zira bu kavmin, bütün Çin dahilinde ve Çin Türkistanı ile Rusya Türkistanı’nın idare merkezi olan Taşkent eyaletinin etrafına kadar çok geniş bir sahaya yayılmış olduğunu vurgulamıştır. Bu sebeple Abdülaziz Bey’e göre sadece bu topraklar arasındaki mesafenin dikkate alınması durumunda bu milletin 40 milyonu bile geçebileceği anlaşılmaktadır. Bu Müslümanlara “Dungan” denmesinin sebebine ise şu şekilde açıklama getirmiştir:

“Bu Müslümanlara “Dungan” tabir edilmesi Çin Türkleri Kaşgar ve Kolca lisanında “Tungan”, “Tunmak” mastarından donma manasına mastar tahfifi³⁴ yahut “Donmuş” manasına mazi nakli olup bunu duyan Kazak, Kırgız ve Kazan Tatarları, bu kelimeyi yine bu manada olmak üzere “Dungan” suretinde istimal etmişlerdir. Rus kavmi, bu kelimeyi Tatarlardan istimal ettikleri gibi telaffuz edip o yolda yazdıklarından âlem-i matbuatta bu isim istimal edilmektedir.”³⁵

Yukarıda açıklanan kullanım tarzıyla bu kelimenin Rusya matbuatından İstanbul matbuatına yansıdığını kabul etmek mümkündür ki Abdülaziz Bey’e göre kelimenin bu şekliyle kullanılması Osmanlı lisanının tabiatına da uygundur.³⁶

Abdülaziz Bey’in elde etmiş olduğu bulgulara göre Tunganlar/Dunganlar kavminin aslı, kendi ifadelerine göre Arap’tır ve İslâmiyet de bunlara Araplardan gelmiştir. Haddizatında Çin topraklarına gelen Araplar, Çin’in hemen

32 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 7.

33 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 8.

34 Tahfif: Kelimelerin bazı harflerini terk etmek suretiyle telâffuzunu kolaylaştırmaktır.

35 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 8-9.

36 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 9.

her tarafında metfun bulunmaktadır. Ancak Dunganların kendilerini Arap aslına dayandırma iddiaları yine Abdülaziz Bey'e göre hatalıdır, bunların kavmiyet ve İslâmiyetlerine dair bilgileri zandan ibarettir. Zira Dunganlar aslen Çin ırkından olup Arap değillerdir. Abdülaziz Bey bu durumu aşağıda zikrettiği delillere isnat ederek açıklamıştır³⁷:

Birincisi; Dunganların kıyafetlerinde Araplara benzeyen bir durum, işaret ve Arap âdetlerinden bir belirti söz konusu değildir.

İkincisi; Dunganların İslâmiyetleri'nin, Çin Türklerinden olduğu Pekin çevresinde görülen eserleri ve yine Pekin'de "Çentoza" dedikleri camileriyle anlaşılmaktadır.

Üçüncüsü; Mecusilerin büyük çoğunluğundan ibaret olup "Şeygan-Şi-ğan" adı verilen topluluğun, Müslüman Türklerin tebliğ ve irşat faaliyetleri neticesinde İslâmiyet'e dahil olmuş oldukları Dunganların ifadelerinden anlaşılmaktadır.

Dördüncüsü; Kanton'da metfun olduğu düşünülen Sa'd b. Ebu Vakkas'ın bölgedeki faaliyetleridir.³⁸ Adı geçen sahabe, H. 55 senesinde Medine-i Münevvere'ye 5 mil mesafede bulunan "Akik" adındaki bir yerde vefat etmiş ve Medine-i Münevvere'ye nakil olunarak orada defnedilmiştir. Bu durumda "Dönme" manasına gelen "Tungan" yahut "Dungan" tabirinin eskiden beri Müslüman olanlara verilemeyecek Türkçe bir kelime olması da bu hakikate yakınlığını teyit etmektedir.³⁹

Ahmet Kemal İnkul'a göre ise Dunganlar, sahabeden Hazreti Halid'in Çin seferinde ihtida ettirdiği bir zümreden çoğaldıklarına inanmaktadırlar. İnkul'un verdiği bilgilere göre, Çin Müslümanları Abdürreşit İbrahim'e, Saad İbn Ebu Vakkas'ın soyundan geldiklerini söylemişlerdir.⁴⁰ Ancak İnkul'a göre bunlar gerçeği yansıtmamaktadır. Çin'e Müslümanlık denizden Müslüman tacirleriyle, batıdan da Türkler vasıtasıyla girmiştir. Abdürreşit İbrahim de

37 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 9-10.

38 Wu Maerjiang'ın bir çalışmasında belirttiği gibi; Çin'deki Müslüman toplumdaki yaygın olan rivayetlere göre, Çin'deki en eski cami Tang Hanedanı döneminde yapılmış olan Guangdong şehrindeki Hz. Muhammed'i Anma Camii anlamına gelen "Huaysengsi Camii"dir. Bu camii, Tang Hanedanı döneminde Çin'e gelen sahabe "Vangesi" (Sa'd b. Ebü Vakkas/ Ö. 55/675) rehberliğinde, Guangcou şehrindeki Müslüman tüccarların para bağışıyla inşa edilmiştir. 9. Yüzyılın ortalarında Çin'e gelen Arap seyyah Süleyman el- Tâcir'in (Sulayman Tacier), *Sulayman Dong Yöuci (Süleyman'ın Doğu Asya Seyahati)* adlı eserinde Huaysengsi (Hz. Muhammed'i Anma Camii) ve Guangcou şehrinde yaşayan gurbetçi Müslümanların yaşamıyla ilgili olarak da bilgi verilmiştir. Bununla birlikte caminin inşa edildiği dönem ile ilgili farklı tarihlendirmeler de söz konusudur (Wu Maerjiang, "Çin Kaynaklarına Göre Çin'deki Tarihi Camiler Hakkında Bir Araştırma", *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 3, Nisan 2019, s. 49).

39 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 10.

40 *İslâm Dünyası/Çin ve Hindistan'da İslâmiyet* haz. Mehmet Paksu, İstanbul 1987, 2. cilt, s. 44 ve s. 126'den nakleden: İnkul, *age.*, s. 27).

Çinlilerin İslâmiyet'in Türkistan'dan geldiğini inkâr etmediklerini nakletmiştir.⁴¹ İlkul, bu konudaki hakikatin ise bunların Mongol (Moğol) neslinden türemiş bir halk oldukları, Mongolların Çin istilasında "husule getirdikleri mukarenetin (yakınlaşmanın) mahsulü buldukları" istikametinde şekillendiğini ifade etmiştir. İlkul, Dunganların taşıdıkları Mongol tipinin bu durumu doğrular nitelikte olduğunu da iddia etmiştir.⁴² Zeki Velidi Togan'ın ise konuyu şu ifadelerle açıklamıştır:

"Moğollar zamanından kalan ve sonraları Doğu Türkistan'da cereyan eden hâdiselerde şimalî Çin'e gidip yerleşen ve Çinleşen Müslüman Türk ve Moğol unsurları Döngen ismiyle tanınıyorlar. Bunlar arasında İranlı unsurun da çok bulunduğunu yukarıda zikretmiştim. Yalnız Harezmlilerden 100.000'den fazla ailenin oralara sevk edildiği malumdur. Bunlar da kendi ihtiyarları ile değil Moğollar tarafından oraya sürülmüş kütlelerdir".⁴³

Çin lisanında "Hui" denilen bu Müslümanların kendileri hakkındaki etnik tartışmalar bir yana "Sadık Müslümanlar"⁴⁴ olarak tanındıkları bilinmektedir. Etnisiterininin spekülasyon konusu yapıldıklarını vurgulayan G. Ahmetcan Asena, kendileri hakkında; "*Türk-Çin melezleri mi? Müslüman Çinliler mi? Müslümanlığı kabul etmiş herhangi bir Çin halkı mı? Arap veya Fars tüccarların torunları mı?*" gibi sorular olduğunu vurgulamıştır.⁴⁵

Abdülaziz Bey de elde etmiş olduğu bilgiler ışığında Çin Türkeri'nin, Çin dönmeleri olan Tunganların/Dunganların mürşitleri olduğunu iddia etmiştir.⁴⁶ Ona göre; "*Bu mukadderem Türkler, bu mukaddes hizmetlerinden dolayı ne kadar iftihar etseler haklılardır. Bununla birlikte Dunganların bu kadar yüz milyondan ibaret bir kavmin içinden sıyrılarak İslâmiyet'e intisap etmeleri de alkışlara ve tebriklere şayandır*".⁴⁷

İlku'l'un tespitlerine göre Dunganlar'da Çin felsefesi hüküm sürmektedir. Din kurallarını öğreten kitaplardan başka "Konfuzu" öğretilerini ihtiva eden eserleri çokça okumaktadırlar. Hatta ihtiyar Dunganlar, Çin kahramanlıkları ile övünmektedirler.⁴⁸ Abdülaziz Bey'e göre de Dunganlar, genellikle

41 İlkul, *age.*, s. 315, 8. Dipnot.

42 İlkul, *age.*, s. 315.

43 Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1981, s. 150. (İlku'l'un Togan'ın bu şekildeki tespitini referans olarak aldığı anlaşılmaktadır) Elbette bu konu farklı bir çalışmanın konusu olduğundan bu çalışmada özellikle antropolojik değerlendirmelerin ve karşılaştırmaların verilmesine gerek duyulmamıştır.

44 G. Ahmetcan Asena, *İpek Yolu-1 Çin-Doğu Türkistan*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 15.

45 Asena, *age.*, s. 15.

46 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 11.

47 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 11.

48 İlkul, *age.*, s. 315.

itikat sahibi, dindar, gayretli, çalışkan, misafirperver, kanaatkâr, zorluklara dayanıklı ve Çin lisaniyla konuşan bir topluluk olup iki kısma ayrılmıştır. Bu kısımlardan birisi Çin, diğer kısmı ise Çin Türkistanı ve Rus Türkistanı dahilinde bulunan Dunganlardır. Çin'de bulunanların kisve, kıyafet ve âdetler bakımından Çinlilerden hiçbir farkı yoktur. Bunların içerisinde yer alan müderris, talebe ve imamların alâmetleri ise kullandıkları sarıklarıdır. Çin Türkistanı ve Rusya'da bulunanların da kullandıkları lisan ve kıyafetler bakımından Çinliler ile aynı oldukları görülmektedir. Ancak kisvece Türklerle benzerlik göstermektedirler.

Türklerle olan birlikelikleri ve karışmaları münasebetiyle içlerinde Türkçe bilmeyenlerin sayısı da pek azdır. Ancak bu karışımın kadınlarına hiçbir etkisinin olmadığı dikkat çekmektedir. Çünkü bu kadınlar, Türk kadınlarıyla ihtilatları olduğu halde kisve ve eski âdetlerini muhafaza etmişlerdir. Yaşayış şekilleri de Çin Türkleri gibidir. Pirinç yetiştiriciliğinde mahirdirler. Bu sebeple meskûn oldukları vilayetin pirinçlerini genellikle bunlar yetiştirmektedirler. Ayrıca ticaret sahasında da gayretleri dikkat çekmektedir. Tüccarlar, genellikle her yerde Çin fabrikalarının ürünlerini pazarlamaktadırlar.

Dunganların, ellerine geçirdikleri her fırsatı Dunganlık lehine kullandıkları, benlik gururlarının yüksek seviyede olduğu⁴⁹, ilme meraklı buldukları ve bu uğurda ülke dışına çıkmayı da göze aldıkları yönünde tespitler yapılmıştır. İlim tahsilinden dönen Dunganların "İnkılâpçı" özellikleri de vurgulanmıştır. Fitrî özellikleri ve gördükleri tahsillerin niteliği dolayısıyla Çin'deki misyonerlerin bunlar üzerinde tam olarak etkili olamadıkları da belirtilmiştir. Bu suretle özellikle gençler ne dinen ne de siyaseten misyoner teşkilatlarına alet olmamışlardır. Misyonerlerin bunlardan oldukça çekindiklerinin belirtilmesi yanında bu misyonerlerin Dunganlar tarafından "Din Hırsız", misyonerlerin de Dunganları "Çin Barbarları" olarak adlandırdıkları ifade edilmiştir.⁵⁰ Budizm ve Maniheizm gibi geleneksel Çin inançlarını bırakarak İslâm'a dahil olan Dunganlar'ın baskıcı Çin idareleri karşısında zaman zaman ihtilâl hareketlerine de giriştiklerini hatırlatmakta fayda vardır. Mesela

49 Bazı araştırmalarda Dunganlar için, içlerinde yumuşak huylu Kuzey Dunganları olduğu gibi genelde duygu ve düşünce bakımından "çok katı" tabiri kullanılmıştır. Mesela Çinliler ile karşılaştırılarak Çinlilerin rakiplerini sürgüne göndermek, hapsedmek gibi yöntemlerle yetinmelerine karşın Dunganların, kendi rakiplerini öldürme yolunu tercih ettikleri vurgulanmıştır. Bu sert hareketlerinin sebebinin ise şu şekilde açıkladıkları nakledilmiştir: "*Beş yüz milyon bir halkın arasına serpilmiş seksen milyon bir azınlık toplumuzuz. Zulümle ve şiddetle hareket etmeliyiz. Bu hareketimizle Çinlilerin kalbinde korku meydana getirmeliyiz ki varlığımız payidar olsun...*" (Cengiz- Gayretullah, *age.*, s. 130). Yine Uygurlar arasında yayılmış bir deyişe göre de "*Dungan ile dost olursan ay baltayı koymunda ayırma*" (Kürşat Yıldırım- Elvin Yıldırım, *Doğu Türkistan Seyahatnamesi Kaybolanların İzinde*, Bilgeoğuz Yay, İstanbul 2015, s. 38) ifadesinin bu karakteristiği betimlediği düşünülebilir.

50 İkil, *age.*, s. 317.

1861'de giriştikleri bir bağımsızlık hareketi bir yıl kadar Çin hükümetini meşgul edebilmiştir.⁵¹

Dunganlar, idarelerini Şeriat'a göre düzenlemişlerdir. Cami ve medreselerinin çok sayıda olmasıyla meşhur olan bu topluluğa ait Pekin'de dönem itibarıyla 17 adet cami ve medrese vardır. Ancak Abdülaziz Bey'e göre tahsil görenlerin sayıları nispeten pek az olduğu için aralarında cehaletin hüküm sürdüğü söylenebilir.⁵² Derslerde ve vaazlarda kullanılan dil Çin lisani üzerinedir. Medreselerine bağlılıkları ise son derece sağlamdır. Dışarıdan gelen hafızlara, şeyhlere ve sadat-ı kirama⁵³ oldukça riayet göstermektedirler. Aralarında şeyhleri var ise de sayıları azdır, hafızları ise hiç yoktur. Ancak Dunganlar'da tarikatçılığın son derece yaygın olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu konuda onların mistisizme yatkın bir karaktere sahip olmalarının da önemli bir sebep olabileceği düşünülebilir. Şeyhlere, büyük molla anlamına gelen "Da'ahun" demişlerdir. Da'ahunların halk üzerinde oldukça büyük nüfuzları görülmüştür. Bunların bütün masrafları, huzur ve rahatları da müritleri tarafından temin edilmiştir.⁵⁴

Abdülaziz Bey, Dunganlar'da nikah başta olmak üzere bazı konular haricinde usul ve âdetlerin her yerde Çin âdetleri üzerine olduğunu özellikle belirtmiştir.⁵⁵ Dunganlar'da verilen ziyafetlerin başlangıcında, müderrisleri tarafından Kur'an-ı Kerim'den bir aşr-ı şerif okunması, daha sonra da Şeriat'a göre vaz-ı nasihatte bulunulması İslâmî âdetler arasında yerini almıştır. Tasavvuf ilmine dair kitapları ise Aynu'l Alm, Aynu'l İlm ve Rüştat-ı Nefahatü'l Üns isimlerindeki kitaplardan ibarettir. Eski kitaplarının çoğu yazmadır. Yazıları sülüs hattını andırır bir tarzdadır. Kitapları Hint yazma kitaplarıdır. Kendilerine mahsus Arap harfleri üzerine Kur'an-ı Kerim'den bir ayeti gösteren levha yazıları vardır ki bu yazıları "Amudî Kürevî" bir surette yazmaktadırlar.⁵⁶ Bu ve bunun gibi yazılarından yola çıkarak onların tabiatlarının resme yatkınlığı anlaşılabilir. Bu sebeple Çin'deki Dunganlar'da muhtelif resimlerden ibaret olan Çin hat resmini Çin mekteplerinde öğrenmelerinden

51 Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Taribi (Başlangıçtan 1878'e Kadar)*, Kitabevi Yay., İstanbul 1997, s. 126.

52 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 12.

53 "Sadat", Seyyid kelimesinin çoğuludur. Sözlükte; efendi, reis, büyük gibi anlamlara gelir. Şöhret bulmuş terim olarak, Ehl-i Bey'ten olanlar, tarikat büyükleri ve şeyhleri anlamında kullanılır. Kiram ise, kerim kelimesinin çoğuludur, cömert, şerefli, mümtaz şahsiyet anlamına gelir. Buna göre, "sadat-ı kiram" terkiibi, şerefli büyükler anlamına gelir. Bu itibarla, bu terkip, belli bir tarikatın büyükleri için değil, herhangi bir tarikatın büyükleri, şeyhleri için kullanılabilen bir tamlamadır (<https://sorularlailslamiyet.com/sadat-i-kiram-ne-demektir-0>, son erişim tarihi: 15.03.2022).

54 İlku, *age.*, s. 312.

55 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 13.

56 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 13.

dolayı Çince okur-yazar oranı da yüksektir. Çince tahsil yapmaları sayesinde de Çin'in mülkî ve askerî makamlarında çok sayıda Dungan görev almıştır.

Dunganlar arasında her sene hac görevini ifa edenlerin sayısındaki artış da dikkate değerdir. Abdülaziz Bey'in hakkında bilgiler verdiği zamandan otuz sene öncesine kadar Pekin ve çevresinde hacılar az sayıda iken artık hacılardan mahalleler teşkil edildiği görülmüştür. Abdülaziz Bey'e göre bu Müslümanlar, genellikle gayretli ve çalışkandır. Ayrıca bu kavmin terakki ve terbiyeye müstait fikirlerinin ve millî maariflerinin halihazırdaki duruma uygun bir şekilde ıslahı zorunludur.⁵⁷

Çin Türkleri

Çin Türkleri, Çin dahilindeki Kensék eyaletine tabi Salar'da meskûn olup nüfusları, dönem itibarıyla 100.000'e yakındır. Bu topluluk, kendilerinden rivayet edildiğine göre Timur'un Orta Asya'da idare merkezi ittihaz etmiş olduğu Semerkant, Taşkent, Nemenkan'dan hicri 700 senesinde topladığı İslâm askerleriyle Kaşgar ve çevresini ele geçirdiği sıralarda Çin içlerine doğru dağılan Müslümanlardır.⁵⁸ Abdülaziz Bey'in ifade etmiş olduğu "Salar" kavramı hakkında kısaca şunu belirtmekte fayda vardır. Tarihte, Çin'de iki etnik Türkmen grubu ortaya çıkmıştır ve bunlardan en büyüğü işte bu "Salarlar" ya da yaygın şekildeki ifadeyle "Salar Halkıdır". Bu topluluk, günümüzde de "Tsinhay", Kansu" bölgesinde yoğun olarak, ülkenin diğer bölgelerinde ise örneğin Pekin'de, İnin'de, Doğu Türkistan (Sincan Uygur Özerk) bölgesinde dağınık halde yaşamaktadır.⁵⁹

Mezkûr Türkler, birkaç grup olup kendilerine Hokandî, Semerkandî, Taşkendî, Nemenkanî denilmiştir. Çin dahilinde bulunan İslâm ahalisi arasında sayıları en az olduğu halde maarif ve sınaide en müterakkileri de kendileridir. Medreselerinin mamuriyeti ve camilerinin fazlalığı yanında hattatlarıyla meşhurlardır. Medreselerinin içinde Peñçsenbe Ahond⁶⁰, Şemsî Ahond, Yusuף Ahond gibi zatlar vardır. Abdülaziz Bey'e göre bu zatlara "Allame-i Asır" denilse değerlidir.⁶¹ Özellikle Peñçsenbe Ahond'un rahle-i tedrisinden geçmiş

57 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 14.

58 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 14.

59 Marat Durduyev, Sadettin Gömeç, "Çin Türkmenleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 19(1997), s. 325).

60 Ahond: Farsça bir kelime olup "Okumuş, hoca; büyük, ulu" anlamlarına gelmektedir. (Doğu Türkistan'da "Ahun" şekliyle söylenmektedir. Yaygın kullanımıyla molla anlamına gelir ve Türkiye hariç, bütün Türk ellerinde kullanılmaktadır. "Damollam", "Büyük Mollam", "Hilkatim (hocam, öğretmenim)", "Kârîm (hafızım, Arapça kaari'den)", "Törem (asilzadem)" manalarına da gelmektedir (İlku, *age.*, s. 27).

61 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 15.

olan talebeler Çin'in en ücra köşelerine kadar giderek irşat vazifesinde bulunmuşlardır. Mezkûr zat, 70 yaşına geldiği halde hocalığına devam etmiştir.

Yaygın olarak okunan kitaplar bölgeye Hindistan'dan gelmiştir. İdare usulleri, cinayet haricindeki konularda Şer'i hükümlere dayanmıştır. Geçimleri de daha çok ziraatladır. Kılık-kıyafetleri ise Çinlilerden farklılık göstermektedir. Kadınlarının kıyafetleri, eski âdetlerini ve kavmî özelliklerini barındırmakla beraber tesettüre itinaları oldukça fazladır.

Çin Türklerinin iplik, ipek, sahtiyan ve kösele tezgâhları vardır. Bu tezgâhlar, kendi ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi ihraç ürünleri de üretmektedir. Çin Türkleri, ihracatları münasebetiyle Çin dahilinde ve haricinde büyük ve önemli işlerin riyasetinde bulunmuşlardır. Salar Türkleri, genellikle çalışkan, gayretli, sıkıntı ve zorluklara dayanıklı ayrıca misafirperver necip bir toplumdur. Ayrıca içlerinde hac farizasını yerine getirmiş olanların sayıları da bir hayli fazladır.⁶²

Pekin Türkleri

Abdülaziz Bey, Pekin Türkleri için *“Buraya kadar teracim-i ahvalinden bahsettiğimiz Çin Türklerinden değildir”* demektedir.⁶³ Buna göre mezkûr Türkler, Çin Türkistanı'nda bulunan Kaşgar, Hotan, Yarkent, Aksu, Koçar, Turfan olarak bilinen meşhur beldelerin reislerindedir. Bu meşhur beldeler, Doğu Türkistan'ın adeta göz nuru kabul edilmiş ve kendi sıfatlarıyla anılmıştır. Bu sıfatlar şöyledir: *“Azizâne Kaşgar (Azizler Şehri Kaşgar), Pirâne Yarkend (Pirler Şehri Yarkend), Şehidâne Hotan (Şehitler Şehri Hotan), Gaziyâne Aksu (Gaziler Şehri Aksu), Güli-ullane Kuça (Galipler şehri Kuça), Garibâne Turfan (Garipler Şehri Turfan). “Kaşgar'da aziz evliyalar var. Yarkend pirlerle doludur. Hotan'de çok şehit yatar. Aksu gazilerle doludur. Kuça galiplerle doludur. Turfan'da derya yoktur. Yer (tarıma elverişli toprak) ve su azdır; fakat evliya çoktur. Onun için gariplerle, yani musafirlerle (misafir) doludur”*.⁶⁴

Bu beldelerde meskûn bulunan Müslümanlar arasında reislere *“Hocam”*⁶⁵ denilmiştir. Abdülaziz Bey'e göre Türkiye'de erbab-ı vukuf arasında bilindiği haliyle bu Müslümanların Pekin'e gelmeleri iki yüz sene öncesine dayanmaktadır ve bunların Pekin'e gelmelerinin önemli bazı sebepleri vardır. Buraya kadar isimleri zikredilen Türkistan Çini Müslümanlarının otuz sene öncesi-

62 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 16.

63 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 16.

64 Amine Tuna, *Doğu Türkistan'da Asimilasyon ve Ayrımcılık*, İHH İnsani Yardım Vakfı Yay., İstanbul 2012, s. 31.

65 Abdülaziz Bey *“Hocam”* tabirinin kullanım tarzını şu şekilde izah etmiştir: *“Bu ‘Hocam’ tabirindeki ‘n’ zamir-i mütekellim olup kelime ise ‘Seyyid’ manasına olan ‘Hevace’ tabirinden muharref bir isimdir”* (Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 17.)

ne (dönem itibarıyla) gelinceye kadar ara sıra ve fırsat buldukça Çinliler ile mücadeleye girişmiş oldukları bilinmektedir. Müslümanların kendisiyle olan mücadelesindeki ısrar ve sebatlarını gören Çin hükümeti ise çoğu zaman kendisini müdafaadan aciz kalmış ve sonuçta bu meseleyi Müslümanların reislerini ve ailelerini Pekin'e göndermekle ve bu aileleri imparatora mahsus surun dahilinde bulunan şehrin bir tarafına yerleştirmekle çözümlenmiştir. Müslümanların Pekin'de buldukları yer "Çentoza" olarak adlandırılmıştır. "Çento" tabiri, Çinlilerin Türkçe konuşan kavme verdikleri bir isim olup "Çentoza" ise "Türk Mahali" demektir.⁶⁶ Abdülaziz Bey'in verdiği bir bilgiye göre; Çentoza denilen mahalde Çin Dunganlarının mürşitleri olan Çin Türklerinin "Çentoza" ismiyle meşhur yüz senelik bir cami-i şerifi vardır. Buradaki Türkler, bu eski Çentoza Camii'ne yakın iki mahalde ayrıca iki büyük cami daha inşa etmişlerdir. Mahalle camilerinin sayıları ise 28'e ulaşmıştır.

Türkistan Çini'nden ilk gelen Türkler yüz haneden ibaret iken kısa sürede iki bin haneye ulaşmışlardır. Bu Türkler, Pekin'de nüfuz sahibi olup işleri dahi hükümet hazinesinden karşılanmıştır.⁶⁷ Her hanenin aylık olarak hükümetten aldığı ücret yirmi gümüş beş yüz kuruştan ibarettir. Daha çok Mecusiler ile karışmışlardır ve bu münasebetle işlerinde çok ihtiyar olanlar kavmi lisanları olan Türk lisanını bilmektedir. Diğerleri ile yeni yetişenlerde Türkçe bilen olmayıp bunlar Çin lisanıyla konuşmaktadır. Âdetleri ise dinî işler haricindeki konularda Çin âdet ve usulü üzerinedir. Kılık-kıyafet bakımından da Çinlilerden farkları yoktur. Abdülaziz Bey'e göre bu toplumun maarif ve sınaviden "nasipleri" olmamıştır. Bu Türklerin ihtiyarları, maarif ve sınaideki bu yoksunluğunu ve kavmiyetlerinin "mahv olurcasına" bir mertebeye düşüklerini görünce ellerinden geldikçe buna direnç göstermeye çalışmışlardır. Çin Türkistanı'ndan her üç senede bir defe özel memuriyetle Pekin'e gidip gelenlerin rivayetlerine göre ihtiyarlar, özellikle millî lisanlarını muhafaza etme konusunda çaba göstermişlerdir.⁶⁸ Abdülaziz Bey, bu haberlerin doğru olduğunu beyan etmekle beraber bu durumun Âlem-i İslâm nazarınca da pek sevindirici olduğunu vurgulamıştır. Ancak bununla birlikte Abdülaziz Bey, Pekin Türklerine "söz anlatmanın pek kolay olmadığını" ifade etmiştir.⁶⁹ Müellif, bunun sebebini bunların geçimleri konusunda Çin hükümetinden yardım görmelerinden dolayı maarif ve sınaide gelişmeleri ve kavmiyetlerini muhafaza etmeleri gerektiği hususlarındaki Çin Türkleri tarafından verilen nasihatleri dinlemek istemediklerine bağlamıştır. Abdülaziz Bey'e göre; "... *Bu mağruriyetlerini bir tarafa attıkları takdirde o hal-i müessiflerinin (acınacak*

66 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 18.

67 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 18.

68 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 19.

69 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 19.

hal) çaresi, atıdaki üç maddenin mevki-i icraya vazıyla husule geleceği muhakkaktır".⁷⁰ Abdülaziz Bey, söz konusu edilen üç maddeyi şöyle açıklamıştır:

1. Çin Türklerinin her husustaki nasihatlerinin dinlenmesi ve bunlara dikkat edilmesi
2. Çin Türkistanı'ndan ve Çin Türklerinden muallim ve müderrislerin getirilmesi
3. %10 nispetinde Türkçe bilen ihtiyarların kendi mahallerinin her birisinde lazım gelen fedakarlığı göstererek Türkçe konuşup gençlerini de Türkçe konuşmaya teşvik etmeleri.

Abdülaziz Bey, yukarıda serdedilen maddelerin uygulanmasıyla bu toplumun, özellikle maarif alanında derece derece yükselerek zirveye ulaşabileceğini vurgulamıştır. Abdülaziz Bey'e göre; Pekin Türkleri, Çin Müslümanlarına nispeten her ne kadar az iseler de Pekin gibi bir şehrin mühim bir yerinde bulunmak suretiyle Çince "Türk" anlamına gelen "Çintu" ismini muhafaza etmeleri yanında imparator ailesine mahsus şehrin dahilinde bulunmaktadır. Bu durum, Müslümanların ne kadar "muazzez ve muteber" bulduklarını göstermektedir.⁷¹

Türkistan Çini Müslümanları

Türkistan Çini, isminden de anlaşılacağı üzere geniş bir Türk toprağı olup meşhur şehirleri, Kaşgar, Yarkent, Aksu, Turfan, Hotan şehirleridir. Bu şehirler ve etrafında meskûn insanların sayısı (dönem itibarıyla) on milyona yakındır. Bu sayının iki milyonu, Moğol, Çin ahalisinin Mecusileri olup geri kalanları Müslümandır.

İslâmiyet'in bu topraklarda, Emeviler'den Abdülmelik devrinde meşhur Horasan valisi Kuteybe'nin Hicri 95 senesinde Fergana'da gerçekleştirdiği faaliyetler neticesinde gelişme gösterdiği bilinmektedir.⁷² Kuteybe, İslâm'ın Çin topraklarındaki yayılmasının önemli aktörlerinden birisidir. Onun 715'te Süleyman'a karşı başlattığı isyan hareketi ve akabinde ölümü, bazı analizlerde Çinlileri Araplara karşı üstün getiren ilk başarıların zeminini hazırladığı şeklinde yorumlanmıştır.⁷³ Fakat Müslümanların Uzak Doğu ile ilişkilerini sadece siyasî ve askerî sebeplere dayandırmanın hatalı bir yaklaşım olacağını belirtmekte fayda vardır. Daha önce belirttiğimiz tebliğ vazifesinde

70 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 19.

71 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 20.

72 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 21.

73 Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yay., İstanbul 2007, s. 321.

ticaretin de bir araç olarak kullanılmış olduğunu hatırlatmak gerekmektedir. Hz. Muhammed (SAV)'in vefat ettiği 632 yılından çok önceleri Arap Yarımadası ile Uzakdoğu arasında ticarî ilişkiler bulunmaktadır. W. Eberhard gibi Batı'lı araştırmacılar, bu gerçeği özellikle göz ardı etmemektedirler. Bu bağlamda Müslüman Arap tüccarlar yelkenli gemilerle Hint Okyanusu'nu geçerek Uzakdoğu limanlarına uğramışlar ve hatta Çin Denizi'nin yakın kıyılarına kadar ulaşmışlardır.⁷⁴ Böylece birçok ülkede görüldüğü gibi İslâmiyet'in Uzak Doğu'da yayılmasında bu Müslüman Arap tüccarların etkisi büyük olmuştur. İslâmiyet'in doğduğu yerlere son derece uzak ve bilinmeyen bir ülke olması hasebiyle Çin'de İslâmiyet'in gelişme ve yayılma istikametini şu şekilde ayırt etmek mümkündür: Güney Çin, İslâmiyet'i söz konusu bu tüccarlar sayesinde tanırken, Kuzey ve Batı Çin, tüccarlar, seyyahlar ve askerler vasıtasıyla İslâm ile müşerref olmuştur.⁷⁵

Yukarıda nakledilen isabetli tespitler yanında bazı Batı'lı araştırmacılar tarafından son derece subjektif çıkarımların da yapıldığı görülmektedir. Bunlardan birisinde Müslümanlığın, Çin topraklarına Cengiz Han'ın 13. Yüzyıldaki fetihleri sayesinde, diğer bir ifadeyle de o tarihlerde Çin İmparatorluğuna katılmış belli sayıda Tatar-Moğol aşiretine dayanmasıyla girdiğine⁷⁶ yönelik hatalı tespitler bulunmaktadır. Bu tarz tespitlerde daha önce vurguladığımız gibi sahabelerin İslâm'ın henüz ilk yıllarında buralara hicretleri ve faaliyetleri ya kasıtlı bir şekilde ya da tarih bilgisi ve metodolojisindeki yetersizlikler sebebiyle göz ardı edilmiştir/edilmektedir. Bu bağlamda İslâmiyet'in Tang (Tangçao) (618-907), Beş (Vuday) (907-960), Song (960-1271), Yuan (960-1271), Ming (1368-1644) ve Çing (1644-1911)⁷⁷ hanedanları dönemlerinde yani takriben bin senelik süreç içerisinde yayılarak ve gelişerek Çin'deki beş büyük dinden biri haline gelmiş olduğu⁷⁸ gerçeğini göz ardı etmemek gerekmektedir.

İslâmiyet'in nüfuzu altında bulunan Türkistan Çini Müslümanlarının İslâm yönetiminden pek az ölçüde faydalandıklarını belirten Abdülaziz Bey, bu durumu tenkit etmiştir. Ona göre; İslâm hükümetinin, bütün asrî gelişmelere uygun ve müsait bir “mukaddes hükümet” olduğu herkesçe bilindiği hal-

74 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara 1947, s.205'den nakleden: Cengiz-Gayretullah, *age.*, s. 17.

75 Cengiz- Gayretullah, *age.*, s. 18.

76 Eugéne Simon, *Çin Uygarlığı*, çev. Oğuz Adanır, Doğu Batı Yay., Ankara 2015, s. 65.

77 Ming Hanedanlığı'nın yıkılmasından sonra 1644-1911 yılları arasında yerine geçen Mançu Sülalesi devrinde, Müslümanlar zulüm ve türlü işkenceler görmüşlerdir. Mançular “parçala ve yönet” prensibini uygulamaya koyarak Müslüman olan Çinlilerin (Hui Hui halkının) farklı bir millet olduğunu ve imparatorluğun bünyesinde yerleri olmadığını ifade etmişlerdir (Cengiz-Gayretullah, *age.*, s. 18).

78 Wu Maerjiang, *agm.*, s. 47-48.

de bu Müslümanlar, bundan layıkıyla faydalanamamıştır. Bu Müslümanların “şahsî, umumî, içtimâî, hayatî, sınaî ve ilmî” durumlarına bakılırsa bunlarda “iptidaî bir hal” görülmektedir.⁷⁹

Türkistan Çini Müslüman toplumunda ilim adı altında kullanılan bilgiler, “sarf-u nahiv⁸⁰, mantık, maani⁸¹, kelâm, fıkıh, usul-ü fıkıh, hadis, tefsir, tasavvuf” ilimlerine dayanmaktadır. Bu ilimler arasında en yaygın olanı ise tasavvufur. Terakkilerinin “iptidaî” bir durumda olduğunu ifade eden Abdülaziz Bey, bu büyük toplum hakkında bilgilerin tarih ve coğrafya kitaplarında yeteri kadar olduğundan bahisle bu konuda merakı olanların ilgili kitaplara ve özellikle de Kâmûsü'l-ALâm'a başvurmalarını tavsiye etmiştir. Ayrıca müellif, bu toplumun içtimâî hayatlarının ve terakkilerinin icabına uygun olan reformlara dair fikirlerini de eserinin sonunda “Asr-ı Hazır Maarifinin Umum Çin Müslümanlarına Tamimine Dair Müfid Bir Hatıra ve Bir Mütalaa” başlığı altında okuyuculara sunduğunu ifade etmiştir.⁸²

Kolca ve Müslümanları

Abdülaziz Bey “Kolca” şehrini, Mançur hududunda yer alan ve Rusya'nın “Jarkent” şehrinin 120 kilometre doğusunda vaki “güzel, dilnişin ferahfeza” bir şehir olarak tanımlamıştır. Bu şehir, İli eyaletinin merkezi olup 1871 yılında Ruslar tarafından istila edilerek 1881'de tazminat olarak Çin'den alınan Çince “Semero”, Rusça “Jarkent” olarak adlandırılmış olan şehrin karşılığında yine Çin'e bırakılmıştır. Doğusunda İli Nehri geçtiğinden dolayı Çinliler arasında bu eyalet, “İliho” adıyla anılmaktadır. Diğer Çin şehirlerinde olduğu gibi uzunca bir sur ile çevrilmiştir.

Rusların 1871'de Gulca'yı işgalinden sonra hemen herkesin bundan sonra bölgenin Ruslar'a ait olacağına ve Rusların buraya esaslı bir şekilde yerleşeceğine inanmalarına rağmen G. Ahmetcan Asena'nın ifadesiyle hiç beklenmedik bir anda Rusya ile Çin arasında yapılan bir antlaşmayla İli Vadisi'nin eskiden Çin'e ait olan Korgos'un doğusundaki kısmı Çin'e geri verilmiş, 1882 yılında Çinlilerin işgali başlayınca durum yeniden alt-üst olmuştur. Bahsedilen antlaşmada, vilayetin isyana katılmış bütün ahali için genel af vaat edildiği halde Tarañçı ve Dunganların, Çinlilerin iyi muamelesine pek güvenmedikleri ve antlaşmanın Rus bölgesine göç etme serbestliğini tanıyan

79 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 21.

80 Arapça dilbilgisi ve gramer.

81 Belâgatın üç şubesiinden biri.

82 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 22. Abdülaziz Bey'in yukarıdaki başlık altında verdiği bilgilere bu çalışmanın sonunda yer verilmiştir.

maddesinden faydalanmak istemelerine karşın Çinlilerin bu göçe bütün kuvvetleriyle engel olmaya çalıştıkları anlaşılmıştır.⁸³

Sonraki yüzyılda son derece kanlı olaylara⁸⁴ tanıklık edecek olan İli Vadisi, bir bütün olarak ele alındığında (Kazak Optonom Oblastı) doğal güzellikleri ve verimli toprakları itibarıyla Doğu Türkistan'ın en güzel bölgesi olarak ifade edilmiştir.⁸⁵ Gulca'nın ahalisi (dönem itibarıyla) 70 bine yakındır ve bunun 40 bini İslâm, geri kalanları ise Moğol, Şeygan-Şığan, Çin, Mançur ve sair kavimlerdir. Surun dahil ve haricinde kırktan fazla mescit ve dört büyük cami, Hristiyanlara ait iki kilise, putperestlere ait üç puthane ve çeşitli hanlar yer almıştır.⁸⁶ Büyük camilerin ikisi yerlilerin, biri Dunganların ve diğer ikisi de Kazan ve Türkistan tüccarlarıdır. Yerlilere ait camilerden birisi diğer camilerin en büyüğü olup surun dahilinde talebeye mahsus 28 hücreyi içermektedir, mütebakileri ise surun haricindedir. Bu camilerde "Ulum-u Arabîye" öğretildiğinden dolayı memleketin kadı, müftü, müderris ve imam-ları bu camilerde yetişen talebelerdir. İdareleri için Çin hükümeti tarafından bir Müslüman ve iki Çinli görevlendirilmiştir. Bu memurlardan Müslümanı "Hâkim Bek" olarak adlandırılırken Çinlilerden birisi "Şengen" isminde şehir emindir diğer de general olup "Zontudarin" ismiyle meşhurdur.⁸⁷

Müslüman hâkimi, Müslümanlara ait vergilerin zamanında tahsilinden, şer'i işlerin icrasından, müftü ve kadının tayin ve azlinden, yine müftü ve kadılar tarafından şer'an gerekli görülen maddelerden başka işlerin yürütülmesinden sorumludurlar. Çinli hâkimler ise ticaretin düzenli olarak yürütülmesinden, Müslüman hâkim tarafından teklif edilen Gulca ve çevresiyle

83 Asena, *age.*, s. 340.

84 Gulca, özellikle de coğrafi konumu dolayısıyla yakın dönem tarihimizde Sovyetlerin dağılarak Türk illerinin bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra son derece çetin günler yaşamıştır. (Asena, *age.*, s. 336-337). Tarihe "Gulca Olayı" veya "Gulca Katliamı" olarak geçen gelişmeler, 1997 yılının Şubat ayında Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ne bağlı Gulca kentinde yaşanan protestolar sırasında çok sayıda Türk'ün katledilmesini ifade etmektedir (Ayrıntılı bilgi için bkz: Asena, *age.*, s. 352-357).

85 G. Ahmetcan Asena, İsviçre Alplerinin dahi İli Vadisi'nin doğal güzellikleri karşısında "mahcup" kalacağı şeklinde bir betimleme yapmış ve İli teriminin farklı anlamlarda kullanıldığına dikkat çekmiştir. Buna göre;

1. Tanrı Dağları'ndan doğup Kazakistan'da Balkaş Gölü'ne dökülen İli Irmağı
2. Bölgenin başkenti konumundaki Gulca'nın (Gülce) diğer bir adı
3. Tanrı Dağları'nın doğu istikametine doğru akarak Turfan çukuruna kadar sarkan kuzey ve güney kollarının arasında yer alan İli Vadisi
4. Tanrı ve Altay Dağları arasında Kazakistan sınırı boyunca güney batıdan kuzey doğuya doğru Altayların eteklerine (Moğolistan sınırına) kadar uzanan ve Tarbagatay ile Altay bölgelerini de içine alan "İli Kazak Optonom Oblastı". Günümüzde Gulca, Urumçu'ya yaklaşık olarak 670 km, Kazakistan sınırına ise 70 km'dir. (Asena, *age.*, s. 336-337).

86 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 23.

87 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 24.

ilgili işler hakkında validen aldığı emri mezkûr hâkime tebliğ konularında görevlidir.⁸⁸

Kolca Çiftçi ve Tacirleri

Yukarıda zikredilen memurların gözetiminde olmak üzere yerlilerin büyük bir kısmı geçimlerini sağlamak için verimli araziye, ılıman iklime bol miktarda suya sahip olan Gulca'da ziraatla uğraşmakta, geri kalanlar ise ticaret yapmaktadırlar. Dağlarında altın, gümüş, demir ve bakır madenleri mevcutsa da ahalinin işletmekte ve istifade etmekte olduğu maden çoğunlukla odun yerine kullandıkları kömür madenidir. Ayrıca ahalinin çok sayıda hayvanı vardır. Abdülaziz Bey'in verdiği bilgilere göre Rus hükümeti, bölgeye üç gün içerisinde lüzumu kadar asker sevk edebilecek vesaitte sahiptir.

Abdülaziz Bey, buraya kadar vermiş olduğu bilgiler ışığında Çin Müslümanları hakkında yeteri kadar kanaat oluşabileceğine inandığından, bu toplulukların özellikle maariflerinin ıslahına yönelik fikirlerini okuyucularına takdim etmiştir. Bu bağlamda daha önce *İkdam* gazetesinin 1636 numaralı nüshasında Çin Türkleri ile ilgili naklettiği bir hatırayı konu edinen makalesini, eksiklerini tamamlayarak yeniden kaleme aldığını beyan etmiştir. Abdülaziz Bey'in mezkûr mütalaası günümüz Türkçesi ile aşağıda verilmiştir.

Asr-1 Hazır Maarifinin Umum Çin Müslümanlarına Tamimine Dair Müfid Bir Hatıra ve Bir Mütalaa

“Mahiyetleriyle halleri yukarıda izah olunan Çin Türklerinden olup Pençsenbe-i Ahond adında fazilet sahibinin halkına tedrisinden mezun ve hac farızası münasebetiyle Dersaadet ve Mısır'da bir müddet ikamet ile o tarafın abalisince de meşhur olan Molla Abdürrahim adındaki bilgin zatın katından hasıl olup üzerinden birkaç sene geçen bir hatıranın burada zikrini faydasız görmüyorum. Şöyle ki Hicri 308 senesinde Mançurya'nın idare merkezi ve vatanım olan Kolca'da bulunuyordum. İsmi geçen Molla Abdürrahim ahondun Hicaz'dan döndüğünü işittim. Aydınlık fikirlerinden faydalanmak için hemen ziyaretine koştum. Çünkü memleketine geri dönmek üzere idi. Neyse ki mülakatıyla şeref buldum. Meclisini oradaki faziletli kişilerle tezyin olunmuş gördüm. Molla, meclisinde hazır bulunanlar tarafından yöneltilen suallere hâkim bir şekilde cevap veriyordu. Farsça, Arapça ve Çağatay lisanlarına hâkim bir zat olduğu, ifadelerindeki doğruluktan ve belagatinden anlaşılıyordu. Eflatunpesendâne fikirleriyle orada hazır bulunanları istida ettiriyor, düzgün lisanına hayran bırakıyordu. Sözlerinin hülasası şudur:

88 Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 24.

Abondlar⁸⁹, Çin Müslümanları içinde Salar Türklerinin maarif ve sınaideki terakkileri sizce bilinmez değildir. Dede ve babalarımız her türlü bela ve kazaya göğüs vererek şirk zulmeti ve cehalet ile örtülmüş bulunan Çin ülkesinin en karanlık bir köşesine Din-i Muhammedî'nin meşalesi ile dahil olmuşlardır. Bu adalet, hakkaniyet ve müsavat meşalesini gören Mecusiler dalga dalga gelerek envar-ı kudsiyesinden aldıkları feyizle İslâm şerefiyle müşerref olmuşlardır. Salar'ın gayretli, faal, zeki Türkleri böyle bir şerefe nail olmalarından dolayı Vâcib-ü Teala Hazretlerine ne kadar şükretseler yine azdır. Çünkü bu şeref, dede ve babalarımızdan bize de intikal etmiştir. Üstad ve müridimiz Pençsenbe Ahond hazretlerinin terbiyeleriyle yetişen faziletlilerin İ'lâ-yı Din-i Mübîn-i için sıkıntı ve zahmetlere katlanarak Çin'in her tarafına yayılmış oldukları, Çin Müslümanlarının malumudur.

Acaba bu şeref, bundan sonra da bizde kalacak mıdır? Evet, medreselerimizde usul-ü tahsil, hali hazıra uygun surette ıslah edilirse bu şerefin bizde payidar olacağına şüphe yoktur. Bu sözümünden taaccüp etmeyiniz. Çünkü ben de sizin gibi usul-ü tahsilimizi mükemmel zannedirdim. Hac-ı şerif farızası münasebetiyle vuku bulan bu seyahatimde tahsilimizin ıslaha muhtaç olduğunu anladım. İstanbul ve Mısır kütüphanelerini gezdim. Yeniden vücuda getirilmiş birçok kitap gördüm. Bu kitaplara şiddetle ihtiyacımız olduğunu hissettim. İstanbul'un Dar'ül Tedris ve Mısır'ın Cami'ül Ezher ders nizamnamelerini elde ettim. Bu nizamnameleri elde etmekten maksat, Salar'a gelişimde üstatlarımızın ve allame-i kiram hazretlerinin himmetleriyle bunlara göre mektep ve medreselerimizi ıslah etmek ve bilcümle Çin İslâmlarını bu doğru yola teşvik eylemektir. İşte bu nizamnamelerin birer adedini size takdim ediyorum. Lüzumsuz ve yolsuz taassubu bırakarak el birliğiyle medrese ve mekteplerimizi buna göre ıslah etmenizi rica ederim. İnşallah Kaşgar ile Pekin İslâmlarını bu sevap yoluna davet ederim.

Bu davetim garaz ve ivazdan hali olmasına mebni İslâmlar tarafından kabul olacağına eminim. Şurası dahi gizli kalmasın ki medrese ve mekteplerimizi ıslah-tan sonra biz Çin İslâmları, üç maddenin uygulanmasına son derece ihtiyacımız vardır. Bu maddeler şimdilik üç yerde tatbik edilebilir. Bunlar; Kolca, Kaşgar ve Salar'dır. Mezkûr maddeler de şunlardan ibarettir:

1. *Islah edilecek mekteplerimize İstanbul'dan yahut Hindistan'dan muallimler getirilmesi. Medreselerimizdeki müderrislerimiz yeterlidir.*
2. *Hindistan'dan hurufat getirilmesiyle muhtaç olduğumuz kitapların tab edilmesi.*
3. *Abaliyi, maarife teşvik etmek için yerli lisan üzerine bir gazetenin tesisi.*

89 Abdülaziz Bey, bu kelimenin bütün Çin Müslümanları tarafından "Efendi" anlamında kullanıldığını ifade etmiştir (Kolcalı Abdülaziz, *age.*, s. 26).

İşte bu maddeler, vücuda geldiği takdirde bütün Çin Müslümanlarının saadet zirvesine doğru yükselecekleri ızabtan varestedir. Çin hükümetinin bu konuda İslâmlara lazım gelen yardımda bulunacağına ümidim berkemaldir.

Mütalaa-i Kemterî

Asr-ı Hazır Maarifinin Çin Müslümanlarına Tamimine Dair

Abdürrahim Efendi'nin yukarıdaki bendde sıraladığı gibi üç sebebin, her yerde tamim-i maarif için başlangıçta uygulamaya konulacak lüzumlu vasıtalarından bulunduğu bilinmektedir. Fakat Abdürrahim Efendi'nin dediği gibi bizim, Çin Müslümanları ulemasının ecdatlarından intikal eden kadim maariflerinin mükemmel bir surette olduğu konusundaki yanlış düşünceleri bizce bilinmektedir. Bunun için Çin Müslümanları arasında tamim-i maarif hakkındaki emrin pek geç husule geleceği şüphesizdir. Çünkü Çin gibi kadim maarifin yerleştiği, ahalinin bu maarif ve esasından nasipsiz bulunduğu bir yerde maarif-i haziranın geçerli kılınacağı ve tamimi hususunda müşkülât çekileceğinde şüphe yoktur. Fakat bu müşkülata dayanmak ve maarif-i hazırayı tamim için Abdürrahim Efendi'nin ortaya koymuş olduğu sebeplerden evvela yerli gazetelerin teksiri lazımdır. Bu gazete sütunlarında çoğunlukla havadise karışık asr-ı hazır maarifinin fayda ve menfaatlerini, Avrupa'nın bu konuda ulaştığı üstünlüğü de konu edinen makaleler bulunmalıdır. Havadis arasında yazılan bu makaleler, ahalinin dikkatlerini çekmekle beraber maarifin gelişimine hizmet edeceği ve bu konuda yapılması zaruri mektep ve medreselerin yardıma teşvik edeceği inkâr edilemez.

Bu vesileyle avam arasında geçerli olan maarif şevkini hiçbir kuvvetin kıramayacağı açıktır. Bu yayın vasıtaları ile asr-ı hazır maarifinin faydaları, kâinatta hükümran olan mucize gösterir derecedeki eserlerle kadim maarifin o çevrili bududu bir kere ahalinin fikrine yerleştikten sonra ulemanın menfaatlerine olarak usul-ü cedid ilminin aleyhindeki itirazlarına kulak veren olmayacak ve bu usulün envar-ı ilmiyesinden yararlanmış olmak için gerekli olan vasıtalara teşebbüsten geri duran bulunmayacaktır.

İşin bir kere bu merkeze vusulünden sonra makalede yer alan "muallim celp etmek" maddesi ise ahali arasında birdenbire meydana geliverecektir. Çünkü ahalinin fikrinde gazeteler vasıtasıyla meydana çıkmış olan şevk, maarif-i tahsil-i ulum için lazım gelen fedakarlığı esirgettirmeyeceği vukuf erbabınca bilinen bir keyfiyettir. Binaenaleyh Çin Müslümanlarına asr-ı hazır maarifinin teşnili ve tamimi hususunda Abdürrahim Efendi'nin ortaya koymuş olduğu üç vasıtanın lüzumunu, bu mütalaaada şerh ve ızabtan başka bir diyeceğimiz olmadığından bu husustaki mütalaaaya şurada son verilmiştir".

Sonuç

Asya'nın uçsuz bucaksız bozkırları Türklerin anayurdudur. Göçler sonucunda çok sayıda Türk boyu dünyanın farklı yerlerini kendilerine yeni yurt edinirken önemli sayıda Türk nüfusu anayurtta kalmıştır. Anayurtta kalan Türk boyları siyasî, sosyal, askerî ve iktisadî bakımdan münasebette bulunduğu diğer toplumlarla birçok yönden etkileşime geçmiş, uzun yıllar boyunca da kimliklerini muhafaza etme mücadelesi vermiştir.

İslâmiyet, henüz Hz. Muhammed (SAV) hayatta iken Arap Yarımadasına oldukça uzakta bulunan bu topraklara girdiğinde son derece farklı bir yapıyla karşılaşmıştır. Daha askerî ve siyasî münasebetler tesis edilmezden önce Müslüman Araplar, ticareti bir vasıta edinmek suretiyle bu geniş bozkırda İslâmiyet'i tebliğ etme vazifesini üstlenmişlerdir. Dönem itibarıyla hâkim kuvvet durumunda olan Çin ülkesi, kimi zaman dahili sorunlarını halletmede Müslüman Araplardan yardım talep etmiştir. Zaten ticaret vasıtasıyla tanıdık oldukları bu Müslümanlardan bir de kendi iç meselelerinde yardım gören Çin imparatorları nezdinde Müslümanlar, saygın bir yer edinmiş ve ülkede onlara karşı bir teveccüh meydana gelmiştir. Kazanılan bu teveccüh sayesinde İslâmiyet'in bölgede geniş bir alana hızla yayıldığını söylemek mümkündür. Böylece İslâmiyet gerek Türk boyları gerek Moğol, Çin ve diğer unsurlar arasında itibar görmüştür. İslâmiyet'in tebliğ metodunun yerinde kullanılması, birbirinden oldukça farklı değerlere sahip geniş halk kitlelerinin bu dine olan saygısını da arttırmıştır. Böylece Çin topraklarında azımsanamayacak bir Müslüman nüfus meydana gelmiştir. Birkaç istisna haricinde Çin hanedanlarının İslâmiyet'e ve Müslümanlara hürmetkâr olduğunu ve Müslümanların yaşantısına müdahil olmadığını ifade etmekte fayda vardır.

Asya'nın geniş topraklarında yaşamlarını sürdüren Müslümanlar, Batı'da üç kıtaya hâkim olan ve fetih siyasetini Batı istikametinde sürdüren Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini hac ibadeti münasebetiyle aslında bir bakıma canlı tutmuşlardır. Hac farızasını yerine getirmek için yola çıkan Türkistanlı hacı adaylarının ilk durağı Osmanlı başkenti olmuş, burada kendilerine son derece hürmet ve nezaket gösterilmiştir. Ancak Türkistanlı Müslümanlar ile doğrudan ilişkilerin 1900'lü yıllara kadar planlı bir şekilde kurulmadığını/kurulmadığını hatırlatmakta fayda vardır. Esasen Uzak Doğu'daki Müslümanlarla münasebetin belli bir siyasetin gereği olarak Sultan Abdülhamid Han zamanında kurulmaya çalışıldığını ifade etmek gerekmektedir. Sultan Abdülhamid Han, imparatorluğunun içerisinde bulunduğu durum dolayısıyla benimsemiş olduğu Pan-İslâmizm siyasetini, özellikle Batılı emperyalistlere karşı ustaca yürütmüştür. Halifelik unvanını tüm dünya Müslümanları nezdinde onların koruyucusu olarak kabul ettirmiş, diğer taraftan sömür-

gelerinin çoğu Müslüman olan emperyalist güçlere karşı bu unvanı bir tehdit unsuru olarak kullanmıştır. Sultanın, Afrika'dan Hindistan ve Çin'e kadar olan topraklarda Müslümanlar ile kurmak istediği irtibatın sağlanmasında dinî önder ve ayrıca tarikat temsilcilerinin rolü olmuştur. Kolcalı Abdülaziz Bey de Çin Müslümanları arasında söz konusu dinî önderlerin (Ahond) etkisine vurgu yapmıştır.

Sultan Abdülhamid, Türkistan'daki Müslümanların durumlarını tamamen bu Pan-İslâmist siyaseti çerçevesinde değerlendirmiş, bölge ile ilgili yapılan çalışmaları göz ardı etmemiştir. Bu bağlamda kendisine çeşitli raporların sunulduğu bilinmektedir. Kolcalı Abdülaziz Bey'in Türkistan'daki Müslümanlar ile ilgili kaleme almış olduğu incelemeleri de son derece önem arz etmiştir. Kendisinin bölgeden birisi olması hasebiyle Çin topraklarındaki yapıya hâkim olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla tenkit ve tespitleri realiteyi ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Abdülaziz Bey, yazılarında özellikle bölge Müslümanlarının sosyo-kültürel durumlarını ele almış, Müslümanların gelişimi için uygulanması gereken bir programın bir bakıma ana hatlarını ortaya koymuştur. Müslümanlarını gelişimini sağlamaya yönelik düşünceleri, reformist bir dünya görüşünün yansımalarıdır. Bu bakımdan görüşlerini ortaya koyduğu yazılar, döneme ışık tutması bakımından kayda değer belgeler olarak kabul edilebilir.

Kaynaklar

- Adıbelli, Barış, *Doğu Türkistan*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Armağan, Mustafa, *Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı*, Ufuk Kitap, İstanbul 2006.
- Asena, G. Ahmetcan, *İpek Yolu-1 Çin-Doğu Türkistan*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Aydın, Mehmet, *İkinci Abdülhamid Han'ın Liderlik Sırları- Yöneticiler İçin Yeni Bir Bakış*, İzci Yay., İstanbul 1999.
- Blunden, Caroline- Elvin, Mark, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi -Çin*, çev. Selçuk Esenbel, Levent Köker, VII. Cilt, İletişim Yay., İstanbul 1989.
- Buğra, Mehmet Emin, *Doğu Türkistan*, Güven Basımevi, İstanbul 1952.
- Cengiz, İsmail - Gayretullah, Hızır Bek, *Çin'de İslâmiyet ve Türkler*, Kent Basımevi, İstanbul 1983.
- Chavannes, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yay., İstanbul 2007.
- Çolak, İsmail, *Son İmparator Abdülhamid Han'ın Gizemli Dünyası*, Nesil Yay., İstanbul 2009.
- Durduyev, Marat - Gömeç, Sadettin, "Çin Türkmenleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 19(1997), s. 319-364.
- Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- Eraslan, Cezmi, "II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti ve Eğitime Etkileri", *II. Abdülhamid ve Dönemi*, (haz. Coşkun Yılmaz), İlim Kültür ve Sanat Vakfı Tarih Enstitüsü, Sempozyum Bildirileri 2 Mayıs 1992, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, s. 27-45.
- Eraslan, Cezmi, *Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid*, Nesil Yay., İstanbul 1996.
- <https://m.turkiyegazetesi.com.tr/ramazan-etkinlikler/281887.aspx>, son erişim tarihi: 07.09.2021.
- <https://sorularlaislamiyet.com/sadat-i-kiram-ne-demektir-0>, son erişim tarihi: 15.03.2022.
- <https://www.ilmvemedeniyet.com/cine-giden-sahabe-vehb-bin-kebse.html>, son erişim tarihi: 07.09.2021.
- <https://www.ilmvemedeniyet.com/cine-giden-sahabe-vehb-bin-kebse.html>, son erişim tarihi: 07.09.2021.
- <https://www.kamusiturki.com>, son erişim tarihi: 14.03.2022.
- <https://www.ortadogugazetesi.com/hzpeygamberin-cine-gonderdigi-elci-si-makale,10078.html>, son erişim tarihi: 07.09.2021.

- İlku, Ahmet Kemal, *Çin-Türkistan Hatıraları- Şanghay Hatıraları*, (Arap alfabesinden aktaran: Yusuf Gedikli), Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997.
- Kitapçı, Zekeriya, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet*, Yedikubbe Yay., Konya 2004.
- Kolcalı Abdülaziz, “Kur’ân-ı Kerîm ve Kânûn-ı Esâsî”, (yay. haz. Abdullah Taha İmamoğlu), *Türk Hukuk Tarihî Araştırmaları/Journal of Turkish Legal History*, S. 9, 2010 Bahar, s. 137-144.
- Kolcalı Abdülaziz, *Çin’de Din-i Mübîn-i İslâm ve Çin Müslümanları*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1321.
- Maerjiang, Wu, Çin Kaynaklarına Göre Çin’deki Tarihi Camiler Hakkında Bir Araştırma”, *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 3, Nisan 2019, s. 47-67.
- Mahmutoğlu, Mohammed Niyazi, *Çin İşgalindeki Ülke Doğu Türkistan*, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yayın Dairesi Başkanlığı Matbaası, Ankara 1994.
- Özcan, Azmi, “Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları”, *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri*, 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1994, s. 125-141.
- Saray, Mehmet, *Doğu Türkistan Tarihi (Başlangıçtan 1878’e Kadar)*, Kitabevi Yay., İstanbul 1997.
- Sırma, İhsan Süreyya, “2. Abdülhamid’in Çin Müslümanlarını Sünnî Mezhebine Bağlama Gayretlerine Dair Bir Belge”, *Tarih Dergisi* 0 (32), (Haziran 2011), (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarikh/issue/9604/119894>) s. 559-562.
- Simon, Eugène, *Çin Uygarlığı*, çev. Oğuz Adanır, Doğu Batı Yay., Ankara 2015.
- Şakir, Ziya, *Sultan Abdülhamid ve Mikado*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1994.
- Togan, Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1981.
- Tuna, Amine, *Doğu Türkistan’da Asimilasyon ve Ayrımcılık*, İHH İnsani Yardım Vakfı Yay., İstanbul 2012.
- Uzun, Gülsine, “Doğu Türkistan Kırgız Türkleri”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/7 Fall 2008, s. 632-661.
- Yıldırım, Kürşat- Yıldırım, Elvin, *Doğu Türkistan Seyahatnamesi Kaybolanların İzinde*, Bilgeoğuz Yay., İstanbul 2015.